

KUNNSKAPSSTATUS OG PROBLEMSTILLINGER

av Inga Malene Bruun, Erlend Kirkeng Jørgensen og Janne Oppvang

KUNNSKAPSSTATUS

I det følgende vil vi i korte trekk si litt om hva som er kunnskapsstatus for de ulike periodene som er berørt av prosjektet. Deler av teksten i dette kapitlet er hentet direkte fra prosjektplanen (Niemi mfl. 2019b). Dette er i hovedsak eldre og yngre steinalder, samt middelalder og nyere tid. Periodene tidlig metalltid/bronsealder og jernalder har i svært liten grad vært undersøkt gjennom prosjektet, og vil derfor ikke omtales videre. Periodene er imidlertid belyst gjennom andre prosjekt, og spesielt for jernalder har det blitt undersøkt flere ulike kulturminnetyper i regionen. Blant annet har det blitt undersøkt stornaust på Tjeldøya (Wickler, Niemi og Jørgensen in press) og Bjarkøy (Wickler, 2020, 2021), kokegropfelt på Tjeldøya (Luneborg, 2023), tunanlegg på Rødskjær (Cerbing, 2025) i tillegg til bosetningsspor i Kongsvik og et langhus på Evenskjær (Arntzen og Farstadvoll in prep., Luneborg in prep. og Oppvang in prep.).

Det følgende vil ikke være en komplett sammenstilling av kunnskapsstatus om de ulike periodene, men vil hovedsakelig være rettet mot det som er relevant for prosjektets undersøkelser, målsettinger og problemstillinger.

Inndeling av fortiden i kronologiske perioder med bestemt tidfesting har vært et gjennomgående tema i arkeologien. Gjennom nye utgravninger, nytt materialet og ny forskning må det stilles spørsmål ved de tidligere periodeforståelsene, og nye har blitt foreslått. Vi har ikke utarbeidet noen egen periodeinndeling basert på materialet fra HV, men vil berøre dette i kapitlet "Hålogalandsvegen gjennom 10 000 år". For enklere å ha oversikt over de ulike benevnelsene og se prosjektets materiale i lys av den større kulturhistorien, har vi utviklet et kronologisk rammeverk (Figur 1). Rammeverket er i stor grad basert på, og knyttet til undersøkelser og gjenstandsmateriale fra Finnmark. Resultatene fra dette prosjektet, kombinert med resultater fra andre steinaldundersøkelser utført de siste 20 årene i regionen (se eldre og yngre steinalder

under), vil kunne egne seg godt som grunnlag for videre arbeid med et kronologisk rammeverk for Troms og Nordland.

ELDRE STEINALDER:

Sørlige Troms og nordlige Norland ble lenge ansett som et «terra incognita» mellom «Fosna-kulturen» lenger sør i Nordland og «Komsa-kulturen» i Finnmark, selv om det ble antatt at spor etter de eldste bosetningene før eller siden ville framkomme også her (Simonsen, 1978, Simonsen og Sørensen, 1956, Nielssen, 1990). I det følgende inkluderes store deler av landsdelen fordi så lite er undersøkt.

Fra midten av Troms og opp til Finnmark har det siden 1990-tallet vært en rekke undersøkelser som har avdekket kulturminner fra eldre steinalder. I Troms er perioden godt belagt gjennom undersøkelser på 80-tallet (Sandmo, 1986), utgravningene på Bergli og Tønsnes ved Tromsø i tidsrommet 2008-2014 (Grydeland og Arntzen 2014, Nergaard m. fl., 2016, Skandfer m. fl., 2010, Gjerde, 2013), og på Målsnes (Blankholm, 2008a).

Fra Finnmark er det frambrakt et relativt stort og variert materiale fra eldre steinalder (bl.a. Bøe og Nummedal, 1936, Hesjedal et al., 1996, Hesjedal et al., 2009, Henriksen et al., 2013, Niemi et al., 2019a). Gjennom lang tid er det lagt ned en relativ stor forskningsinnsats for å belyse blant annet kronologi, pionérbosetning, mobilitet, og erverv. (Helskog, 1974, Engelstad, 1989, Woodman, 1992, Kleppe, 2014). I Finnmark har det vært et særlig stort fokus på boplasser med tufter, og mange av disse fra perioden 5000 f.Kr. og frem mot Kr.f. Tuftene er ofte synlige på overflaten og relativt upåvirkede av moderne inngrep, og boplassene har gitt gode forutsetninger for å undersøke boplasslokalisering, boplassorganisering samt boligstrukturenes morfologi og romlige organisering. De fleste av de undersøkte tufteboplassene kan kronologisk plasseres i yngre steinalder, men eldre steinalder er også representert i materialet, men er i mindre

KUNNSKAPSSTATUS OG PROBLEMSTILLINGER

Arkeologisk periode	Bjerck et al 2008 (Ormen lange)			Olsen 1997 (Finnmark)		Hesjedal et al 1996 (Slettnes)		Hesjedal et al 2009 s. 411 (Melkøya)		
	Krono- soner	Kalibrert f.Kr./e.Kr.	Varig- het	Fase/ periode	Kalibrert f.Kr.	Fase/ periode	Kalibrert f.Kr	Fase/ periode	Kalibrert f.Kr	
Mesolitikum / Eldre steinalder										
Tidligmesolitikum (9500-8000 f.Kr.)	TM1	9500-9000 f.Kr.	500	ESA - Fase 1	9500-8200 f. Kr	ESA - Fase 1	9500-8000 f.Kr			
	TM2	9000-8500 f.Kr.	500							
	TM3	8500-8000 f.Kr.	500							
Mellommesolitikum (8000-6500 f.Kr.)	MM1	8000-7500 f.Kr.	500	ESA - Fase 2	8200-6400/ 5900 f.Kr.	ESA - Fase 2	8000-6500 f.Kr.			
	MM2	7500-7000 f.Kr.	500							
	MM3	7000-6500 f.Kr.	500							
Senmesolitikum (6500-4000 f.Kr.)	SM1	6500-6000 f.Kr.	500	ESA - Fase 3	6400/5900- 4500 f.Kr.	ESA - Fase 3	6500-5000 f.Kr.			
	SM2	6000-5500 f.Kr.	500							
	SM3	5500-5000 f.Kr.	500							
	SM4	5000-4500 f.Kr.	500							
	SM5	4500-4000 f.Kr.	500							
Neolitikum / Yngre steinalder				YSA periode 1	4500-3700 f.Kr.	YSA - Periode 1	5000-4000 f.Kr			
	Tidligneolitikum	TN	4000-3300 f.Kr.	700	YSA periode 2	3700-3000 f.Kr.	YSA - Periode 2	4000-3300 f.Kr.		
	Mellomneolitikum (3300-2300 f.Kr.)	MNa	3300-2600 f.Kr.	700	YSA periode 3	3000-1800 f.Kr.	YSA - Periode 3	3300- 2000/1800 f.Kr.	YSA - Periode 3a	3300-2400 f.Kr.
		MNb	2600-2300 f.Kr.	300					YSA - Periode 3b	2400-1800 f.Kr.
Senneolitikum	SN	2300-1800 f.Kr.	500							
Bronsealder/ Tidlig metalltid										
	EBA	1800-1200 f.Kr.	600	Tekstileramisk	1800-900 f.Kr.	Tekstileramisk	2000/1800- 1500 f.Kr			
	YBA	1200-500 f.Kr.	700							
Eldre jernalder				Kjelmøy	900-0 f.Kr.	Kjelmøy	800-0 f.Kr.			
Førromersk jernalder	FRJA	500-0 f.Kr.	500							
Romertid	RT	0-400 e.Kr.	400							
Yngre jernalder										
Folkevandringstid	FVT	400-570 e.Kr.	170							
Merovingertid	MVT	570-780 e.Kr.	210							
Vikingtid	VT	780-1030 e.Kr.	250							
Middelalder*										
Tidlig middelalder		1030-1130 e.Kr.	100							
Høymiddelalder		1130-1350 e.Kr	220							
Senmiddelalder		1350-1536 e.Kr.	186							
Nyere tid*										
Tidlig nytid		1537-1814 e.Kr.	277							
Nytid		1814-d.d.	-							

Figur 1 Prosjektets kronologiske rammeverk. *For MA og nyere tid: Bruk århundre heller enn periodene (1200-tallet, 1700-tallet osv). Delvis etter Bjerck (kronosoner) s. 82. og delvis etter Olsen, Slettnes, Melkøya ref. Tidlig nytid etter Henriksen etter historiske fasebetegnelser.

grad undersøkt og forsket på. Forskningsarbeidet som er utført har handlet om bosettingsmønster, til dels kontrastert mot tolkningene av de yngre tuftene, og i mindre grad fokusert på redskapsteknologisk (typologiske) variasjoner og sammenhenger, i tid og rom (Engelstad, 1989, Woodman, 1992).

Landsdelen sør for Tromsø er mindre undersøkt, særlig når det gjelder nyere og systematiske undersøkelser av kulturminner fra eldre steinalder. I regionen rundt Tjeldsundet har sporene fra perioden vært nærmest fraværende. Når det gjelder registrerte lokaliteter fra perioden, så er det noen få i området mellom Tromsø og Målselv, blant annet en undersøkt lokalitet på Målsnes i Målselv kommune (Blankholm, 2008). Videre sørover er det lite registrert og ingenting undersøkt før Bjerkvik. I Herjangen er det funnet hugde helleristninger, med dateringer til overgangen eldre/ynge steinalder. Videre sørover er det i Lødingen ved det sørlig utløpet til Tjeldsundet, flere slipte helleristninger som dateres til eldre steinalder. På Nes i Lødingen ble det i 1967 oppdaget en slipt figur av en rein, og dette var det første sikre sporet etter eldre steinalders mennesker ved Tjeldsundet. Flere lokaliteter har kommet til på Nes og disse inngår i en bergkunsttradisjon som kan dateres til 9500-7500 f.Kr. (Gjerde, 2010). Det var også på Nes at de første boplassfunnene fra eldre steinalder ble gjort i 1984 (Jørgensen, 1985). Slipte figurer i berg er også funnet på Valle og Leiknes på sørsiden av Ofoten.

Før HV prosjektet var den eneste arkeologiske undersøkelsen av eldre steinalder i området rundt Tjeldsundet en utgravning som fant sted i 2013, der tre lokaliteter ble utgravd på Stangnes Syd sør for Harstad (Nergaard og Oppvang, 2014). Gjenstandsmaterialet, teknologiske trekk og strandlinjedatering viser til bruk i tidsrommet 9500-7000 f.Kr. Redskapstyper og littisk teknologi samsvarer i stor grad med øvrige samtidige funnkomplekser i Troms og Finnmark. Lokaliteten har rester etter en bolig og et telt, trolig levninger etter kortvarige besøk. Dette kan reflektere samfunn med høy mobilitet, men uten komparativt materiale er det vanskelig å si noe mer sikkert om bosetningsmønsteret i regionen. En stor del av steinråstoffet var av lokalt forekommende kvartsitt, og sammenlignet med

samtidige lokaliteter lengre nord, et betydelig innslag av flint. En relativt stor komponent av chert som sannsynligvis stammer fra området Kvænangen-Alta viser til stor mobilitet og/eller utstrakte kontakter mellom ulike regioner.

I 2024, etter at HV-utgravningene var avsluttet, ble det undersøkt en steinalderboplass på Sørrollnes, i lbestad kommune. Lokaliteten er ikke datert, men høyden over havet og det innsamlede funnmaterialet indikerer at den er fra eldre steinalder. Gjennomgangen av materialet og rapporten er enda ikke ferdigstilt (Oppvang, in prep).

I Lofoten og Vesterålen fører Tapes-transgresjonen og mangelen på landheving til at strandbundne lokaliteter fra før 5000 f.Kr. i de ytre delene i dag ligger under vann. I de indre delene derimot, er det potensiale, men foreløpig få funn. Det eldste sikre boplassfunnet fra Lofoten tilhører bunnlaget i Storbåthellaren. Pågående arbeid med rekonstruksjon av stratigrafien fra den totalgravde helleren har dateringer tilbake til overgangen mellom eldre og yngre steinalder (Jørgensen in prep). Sørover fra Tjeldsundet er det heller ikke mye registrert eller undersøkt fra eldre steinalder. Et fåtall lokaliteter er registrert i Sortland, Hamarøy og i Steigen, men det er først rundt Fauske og Bodø frekvensen går opp. Særlig rundt Saltstraumen er det mange lokaliteter fra eldre steinalder, her kan det blant annet trekkes frem en større undersøkelse på Skålbunes i Bodø kommune (Arntzen og Grydeland, 2008). Den tredje undersøkte lokaliteten fra eldre steinalder i Sør-Troms og Nordland ligger helt sør i UM sitt forvaltningsområde, på Tjong i Røddøy (Simonsen, 1996).

Skeivfordelingen i fagmessige undersøkelser innad i landsdelen følger arealpress fra utbygging, men er videre forsterket av at forskningsundersøkelsene (som det har vært forholdsvis mange av ved UiT/TMU) i all hovedsak har rettet seg mot Finnmark. At det er lite boplasser fra eldre steinalder registrert kan også skyldes lav gjenkjennelsesgrad av redskapstyper, i motsetning til redskaper fra yngre steinalder, som ofte observeres av publikum og leveres inn til museene.

YNGRE STEINALDER

Fra yngre steinalder er det kjent et langt større antall lokaliteter, både rundt Tjeldsundet, men også i Lofoten/Vesterålen generelt. Regionen er rik på løsfunn fra perioden, og fra området langs Tjeldsundet har det vært innlevert omfattende materiale i forbindelse med nyrødning av jordbruksland på 1930-tallet, særlig fra Tjeldøya og området rundt Ramstad og Ramsund på fastlandssiden.

Som nevnt over om eldre steinalder, så har det vært et fokus på undersøkelser av store boplasser med synlige tufter i Finnmark, og de aller fleste av disse kan dateres til yngre steinalder. I et kronologisk perspektiv er boplasser fra yngre steinalder, med vekt på hustuffer, sterkt representert gjennom utgravninger. Flere vitenskapelige arbeider som omhandler bosettingsmønster, sosial organisering og ressursutnyttelse i synkront og diakront perspektiv er basert på utgravninger av de nedgravde tuftene fra etter 5000 f.Kr (Helskog, 1983, Engelstad, 1984, Andreassen, 1985, Renouf, 1989, Schanche, 1994, Hood, 1995).

Som for eldre steinalder, har svært få lokaliteter i Tjeldsundområdet vært gjenstand for fagmessige undersøkelser tidligere. De aller fleste registrerte boplasslokalitetene er definerte på bakgrunn av ansamlinger av løsfunn som er kommet frem gjennom jordbruk (Simonsen og Sørensen, 1956, Nielsen, 1990). Før §9-undersøkelsene i 2015 og 2016 var det bare registrert 5 lokaliteter med hustuffer langs

Tjeldsundet, hvorav en, id 59375 Haukebø, ble definert som tapt i 2015. Ingen lokaliteter fra yngre steinalder var utgravd. I Lofoten ble det i 2022 undersøkt en lokalitet i Tjeldbergvika i Vågan i Lofoten (Kovačević, in prep).

I hovedsak består løsfunnene av skifergjenstander: økser, kniver, pilspisser, men også gjenstander av andre bergarter som slipesteiner, bryner og fiskesøkker (Figur 2). Noe materiale, i hovedsak avslag og kjerner, viser til bruk av harde bergarter som kvarts, kvartsitt, flint og grønnstein. Det er også endel importerte gjenstander: slipte flintøkser, flintdolker, båtøkser, rovaniemihakker, skiferkniver med dyrehodeskaft, bananformete kniver og kniver med skjeftingshakk. Disse viser til kontakt både sørover langs norskekysten, mot innlandet og mot dagens Sverige og Finland.

Distribusjonen av løsfunn og lokaliteter viser konsentrasjoner av boplasser i enkelte områder: Skånland-Tennevik, Haukebø-Melvik, Hårvika og nord på Tjeldøya. På enkelte gårder er antallet framkomne skifergjenstander svært stort. Blant annet beskrev Gjessing om en knivtype basert på løsfunn fra Skånland og betegnet den som Skånlandstypen (Gjessing, 1942 figur 48 og 50). Det er også fisket opp spydspisser fra Tjeldsundet, som viser at det ble drevet sjøfangst med båt.

Forskningsinnsatsen på steinalder i regionen er i samlet sett svært beskjeden. Ett unntak er en lokaliseringanalyse av yngre steinalders lokaliteter langs Tjeldsundet (Steen, 2008). Her foreslås at boplasslokaliseringen

Figur 2 Eksempel på løsfunn i skifer. Denne spydspissen ble funnet i nærheten av Kåringsklubben 3 på 1930-tallet. Den ble tatt godt vare på og oppbevart i en bankboks. I 2020 fikk vi spissen overlevert til prosjektet. Tusen takk til Helge Strand! Spissen er katalogisert som Ts16030.137. Se Figur 16 i delrapport "Kåringsklubben 3".

var nært knyttet opp mot tidevannsstrømmer i Tjeldsundet, og at dette var gjeldende gjennom hele yngre steinalder. Gode havneforhold var viktige, og boplassene kan ha blitt flyttet mellom strømmene etter hvert som landhevingen endret kystlinjene. Ettersom analysen er basert på løsfunn er studiens konklusjoner vedheftet stor usikkerhet.

Selv om det foreligger et relativt rikelig gjenstandsmateriale i form av løsfunn fra yngre steinalder, har vi altså svært liten informasjon av mer kontekstuell art. Gjenstandsmaterialet har heller aldri vært forsøkt systematisert, og det er i stor grad referert til rammeverk etablert ut ifra materialet i Finnmark, heller enn å utfordre dette med egne systematiseringer for regionen. Dette gjør det vanskelig å utlede mer generelle slutninger om kulturhistorisk uttrykk og utvikling gjennom steinalderen i dette området, og ikke minst hvordan dette skal relateres til områder lenger nord og sør.

PROBLEMSTILLINGER FOR STEINALDERUNDERSØKELSENE

Universitetsmuseets distrikt står i en særstilling med hensyn til kulturminner fra steinalderen. Det er en unik mengde bevarte kulturminner, blant annet boplasser med synlige tufter og urørte kulturmiljøer. Dette gir gode muligheter for undersøkelser, som nevnt over for både eldre og yngre steinalder. Det aller meste av empiri er dog framkommet gjennom undersøkelser i Finnmark, og til dels Tromsø-området. Dessuten har, med unntak av Alta-Kautokeinoundersøkelsene og Larm-prosjektet (Skandfer m fl., 2024), de store forvaltnings- og forskningsundersøkelsene vært gjennomført i kystområdene. Forskningsinnsatsen gjenspeiler denne geografiske skjevheten.

Undersøkelsene i Finnmark har dannet grunnlag for vår forståelse for kulturhistoriske og teknologiske trender i steinalder, og har hatt en særlig viktig rolle i etableringen av nye, typokronologiske rammeverk – fundert i absolutte dateringer - som erstattet tidligere modeller hovedsakelig fundert i mer lokale og sporadiske undersøkelser. De store undersøkelsene som er gjennomført i Troms i de siste 20 årene, har i stor grad referert til rammeverket fra Finnmark, men resultatene fra disse prosjektene er i seg selv

grunnlag for å oppdatere dette rammeverket og utarbeide et nytt for Troms.

De store utgravningene i Tromsø kommune de senere årene (Tønsnes 2008, 2010 og 2014; Bergli 2009) har gitt et betydelig bedre kunnskapsgrunnlag for både eldre og yngre steinalder på kysten av Nord-/Midt-Troms. Inntrykket er tankevekkende. Det er åpenbart langt større variasjoner både i tid og rom enn det vi tidligere har vært klar over. Resultatene utfordrer vårt inntrykk av alle deler av steinbrukende tid, og viser behovet for å framskaffe gode kontekster og representativt materiale også fra andre deler av landsdelen. En sentral målsetting for prosjektet er derfor økt kunnskap om steinbrukende tid i Sør-Troms og Nordland. Dette vil gi mulighet for reell komparasjon mellom flere regioner. UM ønsker i det gjeldende prosjektet å bygge videre på resultatene fra de siste større prosjektene, og å koble undersøkelsene til pågående forskning på steinalder ved UiT. Det gjøres forskning på maritim tilknytning for eldre steinalders boplasser, i tillegg til lokale og temporære variasjoner i littisk inventar. I 2016-2023 gikk et prosjekt som så på demografi og boplasslokalisering over tid, med geografisk fokus på Sørøysundregionen i Finnmark (https://en.uit.no/forskning/forskningsgrupper/gruppe?p_document_id=419451). Det er ønskelig å koble problemstillinger og metoder opp mot den pågåendeforskningen i museets forskningsgruppe på arkeologi ArcArc-Actic Archaeology (https://en.uit.no/forskning/forskningsgrupper/gruppe?p_document_id=632427).

I det foreliggende prosjektet skal det spesielt fokuseres på kystlandskapet som ressurs og begrensning for bosetning, og hvordan dette kan ha endret seg over tid. Med omfattende bruk av radiologisk datering framkommer ofte flere bosettingsfaser/-perioder i samme hustuft i andre regioner. Hvordan er dette i et landskap der lokaltopografien har endret seg radikalt over tid? Hvordan har ressurstilgangen – i form av fiske-, jakt- og fangstprodukter, samt steinråstoff – vært på de ulike lokalitetene? Kan vi se endringer i vektlegging/prioritering over tid (fra eldre steinalder til Kr.f.)? Hvordan har nærhet til ferdselsruter, via sjø og over land, vært korrelert til bosetting?

MIDDELALDER

Ved inngangen til middelalder skjer det mye i regionen og landsdelen for øvrig. Det gamle maktbildet endres etter rikssamlingen med kongemakt, kristning, skattlegging og urbanisering. På Trondenes føres den nordligste steinkirka opp og blir et sentralt sted. Den mektige Bjarkøyætta beholdt sine eiendommer, og får stor innflytelse også andre steder i landet. Det gamle etniske skillet mellom Hålogaland og Finnmark bryter sammen og det skjer en norsk ekspansjon innover i fjordene og de tradisjonelle samiske områdene. I Lofoten vokser det frem et bysamfunn, Vágur sammen med at markedsfisket blir stadig viktigere. Økonomien i landsdelen bygges i større grad på fiskeriene, noe som både gir velstand og krisetider. Verdensanskuelsen, levesettet og vanene endres i stor grad med en geistlig leder i form av paven i Roma og hansaforbundet som står for tilførsel av importerte varer. For landsdelen som helhet og for lokalsamfunnene langs Tjeldsundet innebærer dette en betydelig endring som får stor innflytelse på nær sagt alle sider av tilværelsen.

I arkeologi har studier av gårdsdannelse og organisering av tunet vært sentrale tema (for eksempel Bertelsen, 1979, 2019, Urbańczyk, 2002, Martens, 2016). For Nord-Norge knyttes dette gjerne til gårdshaugakkumulasjon, både i form av gårdsbosetting og bosetting i fiskevær. Rundt Tjeldsundet er det registrert rundt 30 gårdshauger. En av disse er på Stauran, like nord om Evenskjær, der det ble gjennomført utgravninger i 1988 og 1989. Undersøkelsen avdekket bosettingsspor fra vikingtid og middelalder med bolighus, funksjonsbygninger og andre strukturer (Urbańczyk, 2002). I 2023 ble lokaliteten undersøkt på nytt, med konklusjonen at dette ikke var en gårdshaug, men heller en mer ordinær gårdsbosetting (Cerbing, in press). Andre sentrale tema for middelalderforskning har vært oppkomst av markedsfiske, utnyttelse av ressurser som kleber, jern og villrein, samt etableringen av tamreindrift.

Prosjektet har undersøkt to lokaliteter med datering til middelalder, i tillegg til at flere av de samiske lokalitetene dekker overgangen mellom middelalder og tidlig ny tid (se under). Disse to lokalitetene er tolket som et naust og to kullgroper, og representerer to mindre omtalte

sider av middelalderbildet i nord. Kullproduksjon kan knyttes til smivirksomhet og utnyttelsen av lokal myrmalm. Som nevnt har det vært flere undersøkelser av naust i regionen (Wickler, 2021, 2022 og 2024), men fellesnevneren er at dette er strukturer etter større skip. Det er likevel ingen tvil om at mindre, hverdagslige båter har vært hyppig forekommende langs sundet i middelalder.

Prosjektets bidrag omkring forståelsen av middelalder langs Tjeldsundet og landsdelen, er beskjedent. Potensialet til resultatene herfra må heller være som tilskudd til forståelsen av perioden.

SAMISK KULTURHISTORIE/NYERE TID

Den samiske bosettingen i regionen har vært stor og variert, og kan deles inn i ulike grupper basert på levesett, ressursutnyttelse, tilhørighet og historie. I de skriftlige kildene er det sjøsamere tilknyttet fjordområdene som er mest synlige. Først på 1700-tallet omtales reindriftssamer i regionen, selv om det arkeologisk kan finnes eldre spor. I tillegg er det markesamiske bosettinger, spesielt på Hinnøya (Sommerseth, 2018, s, 8-9).

Ulike arkeologiske levninger viser tilstedeværelse av sjøsamere på Hinnøya og tilgrensende fastland i alle fall fra høymiddelalderen (Sommerseth, 2018, s, 9-11). Det var utstrakt kontakt og inngifte med norske grupper, og den sjøsamiske gårdsdrifta var nokså lik den norske. I tillegg til vanlige husdyr kunne buskapen også bestå av noen reinsdyr som melkedyr eller trekkdyr. Den sjøsamiske utmarksbruken omfattet utnyttelse av et bredere spekter ressurser i et større område enn den norske. Det ble blant annet drevet villreinfangst, fjellfiske, laksefiske og bjørnejakt. Det samiske sjøfisket omfattet både heimefiske i de nære fjordområdene og seinere også fiske utenfor kysten for eksport av tørrfisk. Handel inngikk også i den sjøsamiske økonomien. Handelsvarer omfattet båter og smedprodukter, trolig også skinn og vevarbeider (Borgos, 2020, s, 37-50).

Området har også vært brukt av reindrifta, og kysten av Troms ble tradisjonelt brukt som sommerbeite, mens vinterbeitene var på svensk side. I Tjeldsundet er det kjent at området rundt brua har vært sentral for flytting av rein over sundet. Lappekodisillen fra 1751, som skulle sikre og verne den grensekryssende reindriften,

gjorde at samene beholdt tradisjonelle rettigheter, men under stadig økende press fra mange kanter. I løpet av 1800-tallet ble det en stadig større nasjonalistisk ideologi som dominerte. Etableringen av en norsk nasjonalstat i kombinasjon av en etnisk rangordning gjorde at det ble mindre plass for det samiske. Samtidig skjedde det endringer i reinflokkstrukturen fra små melkeflokker til større flokker, hvor kjøttproduksjonen ble mer fremtredende. Dette medførte større press på sommerbeitene i indre Troms, og det ble etter hvert en økning av flokker på sommerbeite ute ved kysten (Andresen, Evjen & Ryymin, 2021).

Markasamenes bosettingsområder finnes i marka ovenfor kystgårdene, i skogsdalene, på eidene og i lavfjellspartiene. Enkelte forskere har foreslått at bosettingen i markabygdene ble etablert allerede på 800-tallet (Andersen, 2002), mens andre mener at etableringen skal dateres til 1100-1200-tallet (Hansen og Olsen, 2004). Det markasamiske området strekker seg fra Ballangen i sør til Malangen i nord, men har sitt tyngdepunkt i nordre Nordland og Sør-Troms. Befolkningen har sin bakgrunn fra både tornesamiske reindriftssamer og sjøsamere fra norskekysten. Markebygdene var en del av de gamle sommerbeitene for rein, og representerte et fruktbart alternativ når reindriften sviktet. På 1700-tallet får man en stadig mer glidende overgang mellom reinnomadismen og andre næringer. Med en fastere bosetting i områdene ble det vanligere med en kombinasjonsrettet næring bestående av reindrift, jordbruk, fiske og utmarksnæringer. Det ble etablert et slags skiftbruk med lang omløpstid. Når beitene rundt var oppbrukt flyttet man videre til nye plasser, hvor nye gammer ble etablert. Fra 1820 blir de markasamiske bosettingene fastere og større. De eldste generasjonene forsetter å ha en hovedvekt på reindrift, mens de yngre prioriterer jordbruket og etablerer seg med egne bruk (Andersen, 2005, Sommerseth, 2018). Denne næringstilpassningen levde fram til ca. 1960. Det drives fortsatt reindrift i det markasamiske området, herunder nyetablert reindrift fra 1950- og 60-tallet.

Tidligere forskning på sjøsamisk og markasamisk bosetting og næringstilpassing har i hovedsak tatt utgangspunkt i skriftlige kilder, som folketellinger, skattelister og ulike

innberetninger. Historiker Johan Borgos (2018, 2020) har gjort et stort arbeid med å kartlegge kilder og sammenstille dem. Sentrale historiske arbeid har også blitt utført gjennom arbeidet med bygdebøkene for Lødingen, Tjeldsund og Tysfjord på 1980- og 1990-tallet (Fjordholm, 1987, Naustvik, 1990, 1994, Nielsens, 1990).

Arkeologiske registreringer har vært av mer sporadisk karakter frem til §9-undersøkelsene til Hålogalandsvegen. Den hyppigste kulturminnetypen tilknyttet fast samisk bosetting er gammetufta. Spor etter disse framstår som runde, oval eller rektangulære voller. Øvrige sjøsamiske og markasamiske kulturminner omfatter rydningsrøysersom ligger i kant av dyrket mark, steingjerder, kjølegroper og utmarksveier. I nyere tid er det undersøkt svært få gammetufter. På generell basis vurderes tuftene fram mot 1700-tallet å være runde med torvteking. De første generasjonene boliger på gårdene var også gjerne gammer, både for folk og husdyr. Med stadig større økonomisk differensiering i den samiske kulturen kommer en endring i byggeskikken utover 1700-tallet mot større mer rektangulære fellesgammer (stavgammer), og etter hvert tømmerhus. Utover 1800-tallet ble fellesgammen også differensiert, først med adskilte rom, senere med atskilte innganger. Fellesgammen gikk ut av bruk i perioden 1880-1890, da den ble erstattet av trehus (Sjølie, 2016, s. 22-24).

En mer særegen samisk kulturminnetype som er representert i Ofotregionen er bjørnegravene. 45% av alle bjørnegravslokalitetene i Norge er i Ofoten, Vesterålen og Sør-Troms. Den eldste kjente graven er fra Tjeldøya og datert til 300 e.Kr. Like ved steinalderlokaliteten Djupfest i vårt prosjekt, skal det ha vært en bjørnegrav og en urgrav med menneskelige levninger. Deler av urgraven ble undersøkt på 1950-tallet, og utgjør dermed en av de få arkeologiske utgravningene av samiske kulturminner i regionen (Sommerseth, 2021, s. 24-25).

Det er registrert en rekke kulturminner knyttet til den kystsamiske bosettingen fra nyere tid i planområdet. Dette er delvis videreføring av eldre kystsamisk bosetting som hadde høy mobilitet med jakt og fiske som ressursgrunnlag, delvis kulturminner knyttet til reindriftssamisk

tilpasning og delvis fast bosetting i områder som fra 1700-tallet utviklet seg primært i landskapene like innenfor kystbosettingene, og som med en fellesbetegnelse kalles markebygder. Et fellestrekk ved bosettingene er nærheten til kysten, noe som gjenspeiler den økonomiske orienteringen. I tillegg til husdyrhold og jordbruk, høsting av ulike utmarksressurser, jakt og fangst på landdyr, var havfiske og havpattedyrfangst viktige deler av økonomien.

PROBLEMSTILLINGER FOR UNDERSØKELSENE FRA MIDDELALDER OG NYERE TID

Prosjektets problemstillinger innen middelalder var opprinnelig delt med lokalitetene fra jernalder. Jernalderlokalitetene var imidlertid av en ganske annen forfatning og karakter enn det som var registrert, og vil ikke kunne tilføre forståelsen av perioden noe nevneverdig ny kunnskap. For de to middelalderlokalitetene blir derfor det primære fokuset på kontinuitet og endring i ressursbruk/økonomi knyttet til bosettingene, og forbindelsen mellom disse. Vi ser at med et såpass lite materiale, som attpåtil i kun begrenset grad reflekterer bosettinger, vil det være vanskelig å frembringe ny kunnskap om dette. Middelalder blir dermed ikke en prioritert periode i prosjektet, og lokalitetene må heller sees enkeltvis og i lys av de øvrige arkeologiske materialet som har fremkommet.

Den samiske historien i Tjeldsundregionen har vært lite påaktet lokalt, men det har de siste tiårene vært en stigende aksept og interesse for den. Det er aktive samiske miljø i regionen hvor språk og kulturtradisjoner er ivaretatt gjennom lokalmuseer og et økt fokus på samisk tilstedeværelse i bygdene. Det har i det siste vært økt forskningsinteresse fra universitetene som går på demografi, religionsvitenskap og antropologiske studier om den samiske historien i området (Andersen, 2005, Myrvoll, 2011, Storm, 2015, 2017). Dette har i svært liten grad blitt fulgt opp med arkeologiske undersøkelser, og det har omtrent ikke vært gjennomført arkeologiske undersøkelser i form av forvaltningsutgravninger av samiske kulturminner i regionen.

I dette prosjektet vil undersøkelsene ta sikte på å dokumentere mangfold og variasjon i typer ressurstilpassing, mellom lokaliteter/ landskapsområder og over tid, for de samiske bosettingene. Ferdsel, forstått som både flytting/ mobilitet i forbindelse med sesongbosetting, sesongvis ressursutnyttelse innenfor jakt, fiske og reindrift, vil være et sentralt stikkord. Ferdselsbegrepet vil her dekke kontakt mellom ulike samiske grupper og mellom samer og ikke-samer, lokalt og over større avstander. Dette vil kunne belegges i tilstedeværelse av gjenstandstyper, boligkonstruksjonsprinsipp, tradisjonssteder, gravplasser og offersteder og annen teknologi brukt innenfor jordbruk og fiske.